

**Употреби на лексемата “един” в Тихонравовския дамаскин
(в съпоставка със съвременния български език)**

Десислава Йорданова Тодорова
IV курс, БФ, СУ “Св. Климент Охридски”

Целта на настоящия доклад е да разгледа употребите на лексемата **един** и на нейните словоформи в Тихонравовския дамаскин (паметник от XVII век, един от ранните представители на новобългарската група дамаскини) и да установи доколко употребите съвпадат с тези в съвременния български език. Акцент се поставя върху случаите, в които лексемата се употребява като показател за референтна неопределеност.

Примерите, които са използвани в доклада, са от изданието на Тихонравовския дамаскин на Елена Дъмина от 1971 г. Тъй като текстовете в новобългарските дамаскини са адаптации на новобългарски на съответните текстове, написани на архаичен книжовен език и на места се влияят от него, за сравнение се използват и примери от Еленския дамаскин – паметник от втората четвърт на XVII в., написан на архаичен книжовен език с ресавски правопис. Тъй като повечето от тези жития и слова са преводни, се дава и гръцкото съответствие там, където на този етап на работата бе възможно да се установи – в Житието на св. Евстатий, което е превод в Еленския дамаскин от текста на Дамаскин Студит в неговия сборник “Съкровище” (Δαμασκίνος Στουδίτης: Θησαυρός). В доклада е използвано издание от 1804 г., пазено в НБКМ. Понякога има съвпадение в употребата на **един** в гръцки, в Еленския дамаскин и в Тихонравовия – нито една от тези употреби не може да се определи като книжна калка: тя е в съответствие с нормите на българския език и може да се тълкува като обща езикова особеност, която улеснява превода. Някои от словата от Тихонравовия дамаскин, от които са ексцерпирани примерите, нямат аналог в Еленския и гръцкия дамаскин и не бе възможно на този етап да се намерят съответни примери в текст на архаичен език и в гръцки, но и от приведените примери може да се видят най-общо тенденциите.

Съвременното състояние на езика се илюстрира чрез примери от електронен корпус от 70 млн словоформи, събран от екип с ръководител ст. н. с. К. Симов от Лабораторията по лингвистично моделиране към БАН¹.

В българската лингвистична наука съществува спор по отношение на граматическия статут на лексемата **един**. Все още не е изяснен въпросът дали лексемата е многозначна или става дума за омонимни значения (на числително име и на неопределително местоимение). Както посочва П. Осенова, за пръв път у Буров наред с тази значения се появява и значението неопределителен член (Осенова 2002: 14).

По произход **един** е местоимение-прилагателно. П. Пашов отбелязва, че “думата един със своите форми (един, една, едно; едни) само семантически се отнася към числителните, морфологически не е числително, а местоимение-прилагателно, съгласуващо се по род и число със съществителното, към което се отнася” (Пашов 1964: 114).

По своите функционални характеристики **един** се определя като числително бройно. Тази употреба е засвидетелствана на всички етапи от развитието на българския език. В Тихонравовския дамаскин употребите на **един** като числително име са многобройни: *Нито за своа глѣ кльни се оти не можешъ едно влакно да сторишь вѣло или верно* (Тихонравовски дамаскин² 1971: 47); и *възнесеніе хѣво и крѣтовъ днь да празднѣвашъ по единъ днь* (Тихонр. д. 1971: 48); *подобрѣ тї е да се засрамиши тѣка прѣ одного ѱлка нежели да се засрамишь на она свѣтъ прѣ хыладо хылади агглы и ѱлкы* (Тихонр. д. 1971: 51); и *прѣкы шпасанъ със вѣжето за една година* (Тихонр. д. 1971: 54). Те не се различават от употребите в съвременния български език (Срв. с употребата на **един** в примера [*можете да поглезите хлапето с един "Макдоналдс"*]).

---

¹ Част от тези примери вече са използвани в работа на тема “Облигаторност и факултативност на **един** като показател за референтна неопределеност”, която съм разработвала в съавторство с Елиза Василева.

² По-нататък: Тихонр. д.

Иван Харалампиев отбелязва, че в старобългарски числителното **ѣдинъ** в определени условия е получавало значение “единствен”, което в старобългарските писмени паметници по-често се поема от удължената форма **ѣдинъи**. (Харалампиев 2001: 121). Значението на **ѣдин** като показател за уникалност на обекта (синоним на “единствен”) се пази и в ранния период на новобългарския език като обикновено при този тип употреби **ѣдин** е съгласувано определение към лексеми, назоваващи Бог или някои от светците: **Ѣми ныѣ хрѣтіанѣ цѣто вѣрѣванѣ въ єдного бѣ бл҃гаго и довраго** (Тихонр. д. 1971: 47); **зѣщо ты сы єдинъ бѣ цѣ чинишь чюдеса** (Тихонр. д. 1971: 68).

Широко разпространена и до днес е употребата на **ѣдин** със значение “един и същ” в примери като *Ние учим в един университет; От един град сме*. В Тихонравовския дамаскин такива примери са: **влѣхѣ и смъртъ то съ єдно** (Тихонр. д. 1971: 52); **Погѣбил въ нѣ сѣчки въ єдинъ члѣ** (Тихонр. д. 1971: 48). Във втория пример лексемата **ѣдинъ** може да бъде интерпретирана и като числително име.

Както в съвременния български език, така и в началния етап от формирането на новобългарския език е широко разпространена употребата на **ѣдин** в дистрибутивна функция, напр. **И тѣѣ оу хлѣбѣватъ єдны на єдна страна а дрѣгы на дрѣга страна** (Тихонр. д. 1971: 62); **ни самы дѣцѣта на знаѣха єдинъ дрѣгы чѣ са братѣа оти вѣха єдно оу єдного члѣка, а дрѣго оу дрѣгыго** (Тихонр. д. 1971: 74). В Тихонравовския дамаскин се наблюдава конкуренция между съчетанията **ѣдинъ - дрѣгъ** и **ѣдинъ - єдинъ** при изразяване на дистрибутивност (Срв: **Бѣ стори члѣци єдны добрѣи а єдны злыи** (Тихонр. д. 1971: 47) и предходните примери).

В началния етап от формирането на новобългарския език се наблюдава и една интересна употреба на лексемата, която днес не се е запазила – употреба при сравнения. В тези случаи **ѣдинъ** изпълнява стилистична функция и подсилва сравнението. Такива примери са: **недѣбите ме братѣе и ѿци, ами ме ѡставѣте като єдного пса вонѣца да си ѣмѣ** (Тихонр. д. 1971: 55); **и видѣ чѣ исходи ѿвѣтрѣ изъ**

ωлтартъть като єдинъ дїконъ, и држи кадилница и кади црквата (Тихонр. д. 1971: 62); ѿ ѿ тежко мене. кога ли вѣѣ като єдна овошка хѣбава и имахъ и листїе и пладъ, а сега ωстѣ сѣхъ и ωпалєнь (Тихонр. д. 1971:74). Може да се допусне, че тази употреба на єдинъ в Тихонравовския дамаскин отразява народния говор през периода, тѣй като в Еленския дамаскин, написан на архаичен книжовен език, лексемата єдинъ не се използва при сравнения. В този дамаскин съответствието на последния цитиран пример е оувъы, мнѣ оувъы, іако иногда вѣѣ іакоже дрѣво испльнь листвіе и плода (Еленски дамаскин Л 336а- 334а³)⁴. Лексемата липсва и в гръцкия текст на словото за св. Евстатий от книгата “Съкровище” на Дамаскин Студит, послужил за основа на българските преводи: *ὡς δένδρον γεμάτον φύλλα καί καρπόν* (като дърво, пълно с листи и плод).

В Тихонравовския дамаскин се срещат обаче и изключения, при които лексемата єдинъ отсъства при сравнение, напр.: єдинъ котель голѣм, цю вѣше ωбразѣт мѣ като воль (Тихонр. д. 1971: 79). Възможно е такива примери да се дължат на архаичния оригинал, в който отсъстват.

В старобългарски език *єдинъ* заедно с частицата *любо* участва в образуването на неопределителното местоимение *любоєдинъ*. В семантиката си лексемата носи значение на неопределеност, осъзнавано още в старобългарския период от развитието на нашия език. В своята “Историческа граматика на българския език” Ив. Харалампиев пише, че “още в старобългарски е била ограничена употребата на неопределителните местоимения *єтеръ* и *онъсица*. В паметниците от този период има немало примери, в които *єтеръ* е заменено с *нѣкыи* и *єдинъ*. Числителното име *єдин* и днес пази способността си да се употребява със значение “някой”. (Харалампиев 2001: 119). За тази особеност на числителното име *єдин* говори и К. Мирчев (Мирчев 1978: 191).

---

³ по-нататък: Ел. д.

⁴ вж “Опис на славянските ръкописи в Софииската народна библиотека”, т. V

В лингвистиката съществува спор по отношение на граматичната функция на лексемата **един**, когато тя съдържа в семантиката си значение на неопределеност.

Категорията определеност-неопределеност се определя от различните изследователи като морфологична, изреченска или семантико-прагматична категория, като най-разпространено е схващането, че това е словоизменителна морфологична категория, мотивирана само при съществителните имена. Днес категорията се мисли като тричленна, включваща субкатегиите определеност, референтна неопределеност и нереферентна неопределеност. В морфологично отношение определеността се изразява с определителен член, нереферентната неопределеност – с нулев определителен член, а при изразяване на референтна неопределеност има тенденция за употреба на **един** плюс нечленуваната форма на съществителното име.

Според Граматиката на съвременния български книжовен език “като неопределително местоимение се употребява и числителното бройно един, една, едно, едни, когато с него не се означава единичност на определения обект, а неопределеност” (ГСБКЕ т.ІІ 1983: 204). Ст. Стоянов и В. Зидарова също застъпват тезата, че първичното числително **един** изпълнява и функцията на неопределително местоимение.

В българската лингвистична наука са изказвани и мнения, че **един** функционира като неопределителен член. Тази теза е възприета от Ст. Георгиев, Св. Иванчев, Ю. Маслов и др.

В настоящия доклад приемаме становището, че в съвременния български език процесът на морфологизиране на **един** все още не е завършил и че употребата му като показател за референтна неопределеност не е obligatorна във всички случаи на изразяване на признаците “обособеност и неидентифицираност”.

Има обаче случаи при които употребата на лексемата като показател за неопределеност е задължителна. Това са случаите, когато **един** е показател за неизразена в контекста информация (която обикновено се носи от определенията и от подчинените определителни изречения), напр: *[Доля с една "газка" младият сержант Ковальов]*. В Тихонравовския дамаскин такива примери са следните:

видѣ настѣнѣ игъмень, единъ мѣжъ стои и шблѣченъ въ вѣли ризы (Тихонр. д. 1971:550), и единъ еврейнъ присмѣ мѣ се (Тихонр. д. 1971: 60) И въ единъ днѣ единъ калѣгеръ излѣзе вънь и завари го,че си дава гистицето на сырмаси (Тихонр. д. 1971: 54). В тях липсват конкретизиращи определения към подлога, затова употребата на единъ е релевантна.

Подобна употреба се наблюдава и когато лексемата е част от групата на обстоятелственото пояснение:

- при обстоятелствени пояснения за време: И въ единъ день ѿиде на кладен'ць да почупе водѣ и да донесе (Тихонр. д.1971: 54); и на единъ празникъ занесе оу црѣкѣ даръ бѣ (Тихонр. д. 1971: 60); и въ единъ днѣ исплъзѣ онзи смюкъ ѿ мѣстото си (Тихонр. д. 1971: 57). В Еленския дамаскин на последния цитиран пример отговаря фразата въ единъ днѣ зми изиде (Ел. д. Л336а- 344а), т.е. в този случай се употребява един дори в архаичния превод.

- при обстоятелствени пояснения за място: тогази повелѣ да гы изведѣтъ на едно поле и да пѣстеть на тѣѣ одного лѣва гладна (Тихонр. д. 1971: 79); като излѣзе ѿ рѣката сѣде на единъ камикъ и плаче (Тихонр. д. 1971: 74). В тези случаи обаче не можем да бъдем сигурни дали тези употреби отразяват народния говор или са резултат от дословен превод, тъй като в гръцкия оригинал също е използвано словосъчетанието “един камък” (μίαν πέτραν). Подобна е употребата и в Еленския дамаскин: сѣде на единѣ камени (Ел. д.: Л 336а- 344а), но най-вероятно подобен тип употреби на един са били характерни и за народния говор. Те имат широка фреквентност и в съвременния български език: *[Един "прекрасен" ден сръбски танк разрушава цялата махала], [Ето защо една нощ успях да се промъкна до един от външните постове]*.

В Тихонравовския дамаскин се наблюдават и случаи на задължителна употреба на единъ при пряко допълнение: и слѣчи се че изнесоваха одного мрътъвца да го погребѣтъ (Тихонр. д. 1971: 67). В съвременния български език прякото допълнение в някои случаи изисква задължителна употреба на един, дори когато в

именната група има повече от едно конкретизиращо определение: [*госпожица Асако намерила един "доброволец" от музейните работници да скрие вилиците*].

Макар че днес са възможни употреби на **един** като показател за референтна неопределеност, когато са налице конкретизиращи обекта определения или подчинени определителни изречения, в паметници от началния етап на новобългарския период, какъвто е и Тихонравовският дамаскин, тези примери са с по-висока фреквентност. Причина за това е фактът, че през този период съгласуваните определения все още са по-често задпоставени и **един** се явява главният конкретизиращ обекта маркер, пр: *видѣ прѣ себѣ единъ рогаць голѣмъ* (Тихонр. д. 1971:70); *и доидоха до единъ долъ дълбокъ* (Тихонр. д. 1971; 70); *тогази повелѣ да ги изведѣтъ на едно поле и да пѣстятъ на тѣѣ едного лѣва гладна* (Тихонр. д. 1971: 79). При първия пример не може да се установи дали употребата на **един** като показател за референтна неопределеност отразява народния говор, тъй като лексемата е употребена и в гръцкия оригинал (*μίαν ἑλαφον μεγάλων – един елен голям*), и в Еленския дамаскин (*зритѣ прѣ себе едного елена великатѣло*). При втория посочен пример обаче (*и доидоха до единъ долъ дълбокъ*) **единъ** липсва както в Еленския дамаскин (*постише мѣсто оудолно велико въ земли*), така и в гръцкия оригинал (*τόπον χάσμα μέγα της γης – място много голямо на земята*), което дава основание да се смята, че тази употреба е била застъпена и в разговорната реч. Има обаче и примери, в които лексемата не е употребена в тази позиция: *и имаше тамо въ велиъ глъбокѣ* (Тихонр. д. 1971: 55), което може да се дължи и на влияние на архаичния оригинал.

Може да се твърди, че употребата на **един** като показател за референтна неопределеност в текстовете от Тихонравовския дамаскин не е последователна. **Единъ** често не се среща в позиции, в които употребата му в съвременния български език е очаквана, макар и да не е obligatorна, напр: *и тѣа рѣчи като ю смевн ѿ старцатого. излѣзе из црѣвата и ѿиде на пѣсто мѣсто и лежа ниюки на земли* (Тихонр. д. 1971: 53);; *и наидоха гвоздѣето под калникъ* (Тихонр. д. 1971: 68) и *напоконъ повѣгна никон го не знага. И ѿиде на пѣсто мѣсто* (Тихонр. д. 1971: 55). В

съвременния български език в този случай по-честа е употребата на **един** като показател за референтна неопределеност (*и отиде на едно пусто място; и намериха гвоздеите под един камък*). Друг такъв пример са изреченията и поскорѣ **напрасно доиде лъвъ и занесе дѣте мѣ** (Тихонр. д. 1971:73); и поскорѣ пакъ **доиде влъкъ и занесе и дръвото** (Тихонр. д. 1971: 73). В тези случаи обектите са маркирани с признака обособеност, но той не е изразен лексикално. В съвременния български език тук е очаквана появата на **един** като показател за референтна неопределеност, още повече, че липсват всякакви определения, които да конкретизират обектите.

Изреченията **И имаше близъ това мѣсто село зовѣше се фаласѣи** (Тихонр. д. 1971: 55) и **И доиде до едно село, що се зовѣше вадистонъ** (Тихонр.д. 1971: 74) са пример за това как при една и съща семантична конструкция показателят за референтна неопределеност може да бъде или да не бъде изразен.

Текстовете от Тихонравовския дамаскин свидетелстват, че през XVII в. в книжнината все още е много силна конкуренцията между **един** и **някой**. Често те се употребяват като пълни синоними. В това отношение интересен пример е изречението **бѣенникъ нѣкои съ одного блгоговѣннаго дѣкона любовъ имаха добръ междѣ себѣ си** (Тихонр. д. 1971: 61), където в една и съща функция (като показател за референтна неопределеност) са употребени и **единъ**, и **нѣкои**.

Някой се появява в позиции, в които днес е закономерна появата на **един** като показател за референтна неопределеност: **по волга вжѣа прѣде нѣкои князь страцинскыи за молба** (Тихонр. д. 1971: 57); **подоуха нѣкои калоеере на стѣго оца амина** (Тихонр. д. 1971: 63); **Нѣкоа (вм.една) жена ожтъднѣ ношна і ѣзе столина и напи се водѣ** (Тихонр. д. 1971: 56). В Еленския дамаскин съответствието на последния пример (**Нѣкоа жена**) е **жена же нѣкага** (Ел. д. Л 336а – 344а), което показва, че тази употреба е била характерна не само за разговорния, но и за книжовния език на един по-ранен етап.

Среща се конкуренция между лексемите **един** и **някой** и в случаите, когато са част от обстоятелственото пояснение, пр. и **по нѣкое врѣме размири се онова мѣсто варварско** (Тихонр. д. 1971: 74). Такава конкуренция съществува и в съвременния

български език още повече, че при словосъчетанието “по някое време” се наблюдава процес на фразеологизация. В началния етап на новобългарския период обаче тези примери са с висока фреквентност, напр: и води си д'цата и доиде до н'ккоа р'кка гол'ма (Тихонр. д.1971: 73). В Еленския дамаскин същото изречение гласи: Доиде до н'ккою р'ккѡ (Ел. д. Л. 336а – 334а), докато в гръцкия текст се използва лексемата **един** (εις ενα ποταμόν – *до една река*). Това дава основание да се предположи, че в Еленския дамаскин е отразена книжовна тенденция, която под влияние на архаичния оригинал е запазена и в паметници, отразяващи по-късен етап от развитието на езика, какъвто е и Тихонравовският дамаскин. Същевременно може да се предположи, че тази особеност се е срещала и в народния говор, тъй като употреби на **някой** вместо на **един** са запазени и до днес.

Това показва, че в ранния етап от формирането на новобългарския език на **един** се приписва функцията на неопределително местоимение. На този етап все още не може да се говори и за противопоставяне на субкатегиите определеност и неопределеност, тъй като все още не е последователна употребата на определителния член, т. е. утвърждаването на категорията определеност – неопределеност в българския език не е окончателно приключило. Въпреки това през XVII век вече са налице определени случаи, в които лексемата **един** като маркер за обособен, но неидентифициран обект се употребява с висока фреквентност, макар и не напълно последователно. Тази непоследователност в ранните новобългарски дамаскини би могла да се дължи и на влияние на оригиналите на архаичен език. Прави впечатление също, че докато в съвременния български език е възможна употребата на **един** като показател за референтна неопределеност в съчетание с абстрактни съществителни имена (напр: *[това е най-лошото решение за една независимост]*), макар и със стилистични функции, в анализираниите примери от Тихонравовския дамаскин **единъ** се употребява само с конкретни броими съществителни.

Освен това през XVII в. се наблюдават и някои типове употреби на **един**, които в съвременния български език вече са изчезнали. Това налага извода, че употребите на лексемата претърпяват трансформация, която може би е по посока

на пълното ѝ десемантизиране и превръщането ѝ в морфологичен определител. Засега обаче **един** все още е пълнозначна (полисемантична или реализираща се чрез омонимни варианти) лексема, която в определени случаи може да бъде тълкувана и като синтактичен определител за изразяване на референтна неопределеност в съвременния български език.

Библиография:

Алексова, Петрова 2002: Алексова, Кр., Петрова, Кр. *Семантико-грамматическите особености руского ОДИН и българското ЕДИН*. В: VIII международный симпозиум МАПРЯЛ “Теоретические и методические проблемы русского языка как иностранного в начале XXI века. Велико Търново, 2002

Георгиев 1987: Георгиев, Ст. *Лексикално-морфологическа модификация на първичното числително един в съвременния български език* В: *Помагало по морфология. Имена*. (съст. Пашов, П.), София, 1978

Граматика на старобългарския език. Изд. на БАН. София, 1991

Граматика на съвременния български книжовен език. Том втори. Морфология. София, 1983

Демина 1971: Демина, Евг. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в.* София, 1971

Зидарова 1994: Зидарова, В. *Семантика и употреба на един в съвременния български книжовен език (с оглед на категорията определеност – неопределеност)*. (Автореферат на дисертация), 1994

Иванова 2002: Иванова, Кл. *В началото бе книгата*. София, 2002

Иванчев 1957: Иванчев, Св. *Наблюдения върху употребата на члена в български език*. В: сп. “Български език”.кн.6, 1957

Маслов 1982: Маслов, Ю. *Граматика на българския език*. София, 1982

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София, 1978

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София, 1986

Осенова 2002: Осенова, П. *Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения*. София, 2002

- Пашов 1964: Пашов, П. *По някои въпроси на българските и славянските числителни*. В: *Известия на Института по български език*. 11, 1964
- Старобългарски текстове* (съст. Славова Т., Добрев, Ив.). София, 2000
- Станков 1998: Станков, В. *За категорията неопределеност на имената в българския език*. В: *Помагало по българска морфология. Имена* (ред. Александров, А., Русинова, Р.). Шумен, 1998
- Стойков 1960: Стойков, Ст. *Една основна промяна в историческия развой на българския език. (Поява на граматическата категория определеност – неопределеност)*. В: сп. “*Език и литература*”, № 3, 1960
- Стойков 1998: Стойков, Ст. *По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език*. В: *Помагало по българска морфология. Имена* (ред. Александров, А., Русинова, Р.). Шумен, 1994
- Харалампиев 2001: Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. изд. “Фабер”, 2001